

УДК334.012.63/.64:65.017.2/.3

Газуда Л.М., Волощук Н.Ю.

АКТИВІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

У статті розглянуто особливості розвитку підприємств малого і середнього бізнесу, виявлено фактори впливу формування конкурентного підприємницького середовища в умовах поглиблення ринкових відносин. Обґрунтовано важливу роль малих і середніх підприємств у забезпеченні збалансованого соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Окреслено активізаційні підходи до забезпечення ефективного їх функціонування.

Ключові слова: підприємства малого і середнього бізнесу, підприємницьке середовище, активізаційні підходи, ефективне функціонування.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування підприємств малого і середнього бізнесу в Україні зумовлюється багатфакторним впливом формування конкурентного середовища в умовах поглиблення ринкових відносин. Утвердження позитивних тенденцій і реалізація заходів щодо удосконалення підприємницької діяльності в регіоні перебувають у прямій залежності від формування цілеспрямованої, послідовної та передбачуваної державної регуляторної політики та дій владних і управлінських органів у сфері господарської діяльності. Оскільки ринкова економіка розвивається циклічно, періоди швидкого зростання й активності господарювання змінюються економічними кризами, падінням темпів виробництва, наявністю значної частки збиткових підприємств у сфері малого бізнесу, низькою ефективністю малого підприємництва, постає необхідність забезпечення регулюючих заходів держави щодо розвитку підприємництва, підвищення рівня їх дії, удосконалення методів впливу на підприємницьку діяльність, що сприятиме вирівнюванню циклічних тенденцій у функціонуванні суб'єктів малого підприємництва, зростанню їх суспільної ролі в соціально-економічному розвитку регіонів і держави в цілому.

Дослідження структури вітчизняного підприємництва, як по Україні в цілому, так і у регіонах, свідчить, що протягом останніх років вона залишається незмінною і лівову частку становлять малі підприємства (94,3%). Однак основним джерелом інвестування для суб'єктів господарювання залишаються власні кошти (59,2%), а бюджетні та кредитні механізми підтримки підприємництва не є дійовими.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні активізаційних підходів до забезпечення ефективного функціонування підприємств малого і середнього бізнесу в умовах ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки розвиток інвестиційної активності суб'єктів підприємства залежить від їх прибутковості, то реалізація економічного потенціалу малих та середніх підприємств (МСП) потребує [1, с. 39-40]: здійснення виваженої державної політики в сфері подальшої дерегуляції бізнес-середовища; розширення можливостей доступу підприємців до фінансових ресурсів; розвитку інфраструктури підтримки МСП; удосконалення системи інформаційної підтримки; розширення можливостей участі суб'єктів МСП у реалізації проектів державно-приватного партнерства; підвищення ролі місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у підтримці розвитку бізнесу.

Однак, як відмічають окремі науковці [2, с. 70], Україна має певну специфіку становлення інституту підприємництва порівняно з іншими країнами, яка виявляється, на жаль, у значній кількості проблем різноманітного характеру (від правових до проблем інформаційного забезпечення малого і середнього бізнесу). Незважаючи на посилену увагу науковців до дослідження особливостей функціонування підприємств малого і середнього бізнесу, проблемними залишаються питання активізації їх функціонування як на національному, так і регіональному рівнях.

1. Активізаційні підходи до розвитку підприємств малого і середнього бізнесу. Забезпечення ефективного функціонування підприємств малого і середнього бізнесу залежить, передусім, від формування виваженої регіональної політики держави, яка зумовлюється системою заходів, що здійснює центральна влада з метою забезпечення розвитку її складових [3, с. 29]: адміністративно-територіальних та інших територіальних одиниць. При цьому така політика є узгодженою діяльністю національних та місцевих органів державної влади, інститутів місцевого самоврядування, сукупністю організаційно-правових та економічних заходів, що здійснюються державою у сфері регіонального розвитку, зокрема окремих сфер і видів економічної діяльності відповідно до її стратегічних та поточних цілей і завдань.

© Газуда Сергій Михайлович, к.е.н., доц. каф. фінансів Карпатський університет ім. Августина Волошина

Волощук Надія Юрївна, к.е.н., доц. каф. обліку і аудиту фінансів, Карпатський інститут підприємництва ВНЗ Університету «Україна»

До основних заходів активізації розвитку підприємств малого і середнього бізнесу слід віднести: законодавче забезпечення, регулювання підприємницької діяльності, зокрема лібералізацію законодавства, усунення адміністративних бар'єрів та зменшення регуляторних факторів щодо функціонування суб'єктів підприємництва, подальший розвиток інфраструктури малого підприємництва, створення механізму фінансової підтримки підприємств, заохочення комерційних банків до інвестування малого підприємництва, підвищення ефективної співпраці з органами державного управління.

У процесі реалізації державної регіональної політики забезпечення ефективного функціонування, підтримки і розвитку підприємництва вагомою є роль та відповідальність місцевих органів самоврядування в напрямі створення сприятливого підприємницького середовища в регіонах.

З метою забезпечення ефективного управлінського процесу та активізації розвитку підприємств малого і середнього бізнесу необхідним є належне виконання вимог статей законів України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” [4], „Про прискорений перегляд регуляторних актів, прийнятих органами та посадовими особами місцевого самоврядування” [5]. У контексті зазначених законів засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності базуються на основі: планування діяльності з підготовки проектів регуляторних актів; моніторингу результативності дії регуляторних актів та їх перегляду; проведення навчальних семінарів для працівників районних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування з питань впровадження регуляторної політики; оприлюднення інформації про здійснення регуляторної діяльності та відстеженні результативності регуляторних актів; проведення моніторингу ефективності впливу регуляторних актів на ділову активність і розвиток підприємництва; надання методичної допомоги райдержадміністраціям, міським радам міст обласного значення щодо забезпечення виконання нормативно-правових актів, які стосуються підприємницької діяльності; проведення „кущових” навчальних семінарів, тренінгів та консультацій для працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування всіх рівнів, підприємців і їх структур щодо реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності; забезпечення вільного доступу підприємців, громадських організацій до інформації органів державної влади та місцевого самоврядування щодо питань впровадження регуляторної політики та поліпшення бізнес-середовища в регіоні.

Малим підприємствам відводиться важлива роль передусім у вирішенні проблемних питань зайнятості населення, створення нових робочих місць із задіянням творчого людського потенціалу, що сприятиме швидкому насиченню споживчого

ринку необхідними товарами і послугами, розвитку конкуренції, як потужного стимулу економічного зростання. У розвитку підприємництва важливою є роль служби зайнятості Закарпатської області, якою проводилась робота із залучення безробітних до підприємницької діяльності. Зокрема, у 2014 р. започатковано власну справу шляхом одноразової виплати допомоги з безробіття для заснування підприємницької діяльності 416 безробітних осіб (у 2013 р. – 364 осіб), серед них 227 осіб (54,6 %) – молоді віком до 35 років, 181 жінка – (43,5 %), 161 особа (38,7 %) – мешканці села, 16 осіб – безробітні з інвалідністю. Також зазначимо, що одноразова виплата допомоги з безробіття надавалася переважно на такі види діяльності: торгівля та ремонт автотранспортних засобів – 228 осіб (54,8 %), професійна, наукова та технічна діяльність – 62 особи (14,9 %), переробна промисловість – 17 осіб (4,1 %), інформації та телекомунікації – 24 особи (5,8 %) та ін. [6].

Вирішення проблемних питань розвитку малого і середнього підприємництва, як уже відмічалось, залежить від державної регуляторної політики, окреслення перспективних напрямів активізації суб'єктів малого бізнесу, розроблення і реалізації регіональних цільових комплексних програм. Так, середньотерміновий характер має прийнята на сесії Закарпатської обласної ради програма розвитку малого і середнього підприємництва в області на 2015-2016 роки [7]. Програму розроблено з метою створення сприятливих умов для розвитку та підтримки підприємництва, реалізації політики зайнятості і інвестиційної стратегії. При цьому закарпатський бізнес отримає доступ до механізму часткового відшкодування за залученими у банках кредитами.

Головною метою зазначеної програми є збереження вже досягнутого рівня та створення передумов для нарощування нового потенціалу, що поступово піднісимо цей сектор економіки у кількісному і якісному аспектах до європейського та світового рівня, зробіть його носієм ринкової економічної моделі на зразок високорозвинених країн. Фінансова підтримка підприємництва здійснюватиметься через механізм часткового відшкодування за залученими у банках кредитами, що надаються суб'єктам малого та середнього бізнесу для реалізації інвестиційних проектів. На реалізацію програми з обласного бюджету буде виділено майже мільйон гривень.

У процесі реалізації програми передбачається здійснити низку першочергових заходів щодо кадрового забезпечення малого та середнього підприємництва, оскільки в сучасних умовах ринкового господарювання виникла необхідність у підготовці кваліфікованих працівників на основі вивчення і врахування зарубіжного досвіду з підготовки професійних кадрів для роботи у сфері підприємницької діяльності. До таких заходів можна віднести [6]:

- запровадження системи консультативних послуг для підприємців з питань законодавства і

оподаткування, менеджменту та маркетингу, надання допомоги підприємцям із розроблення бізнес-планів;

- розроблення соціальних навчальних програм для залучення до підприємництва соціально незахищених категорій населення (інвалідів, молоді, звільнених у запас військових, безробітних).

Крім цього, доцільним є застосування спеціальних важелів для підтримки підприємницької ініціативи безробітних, зокрема:

- проведення ярмарків (міні-ярмарків) вакансій, днів відкритих дверей для випускників шкіл, молоді;

- проведення інформаційних семінарів із залучення незаангажованого населення до підприємницької діяльності;

- одноразова виплата допомоги з безробіття для започаткування підприємницької діяльності;

- організація навчання за програмою „Підприємець-початківець”;

- консультації з питань організації та провадження підприємницької діяльності;

- виплата компенсації фактичних витрат у розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування із заробітної плати працевлаштованих безробітних.

Програма є важливим інструментом реалізації на регіональному рівні державної політики підтримки малого підприємництва, активної регіональної політики та політики зайнятості населення. Пріоритетними завданнями реалізації Програми є [7]: упорядкування нормативного регулювання підприємницької діяльності; фінансово-кредитна та інвестиційна підтримка; ресурсне, інформаційне, кадрове забезпечення, подальше формування інфраструктури; реалізація цільових проектів та підпрограм

В аналітичному звіті про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва в Україні наголошено на тому, що подолання факторів, стримуючих розвиток підприємництва, можливе шляхом [1]:

- реалізації нової державної стратегії розвитку бізнесу в Україні, зокрема в рамках Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014 – 2024 роки, яка спрямована на створення сприятливих умов діяльності МСП, підтримки та його розвитку на основі впровадження інноваційних технологій, інструментів кооперування суб'єктів малого, середнього та великого бізнесу;

- здійснення заходів у сфері дерегуляції з метою спрощення порядку започаткування та припинення підприємницької діяльності шляхом встановлення принципу провадження господарювання без застосування печаток, внесення змін до законодавчих актів щодо удосконалення процедури ліквідації суб'єкта підприємництва; удосконалення процедур ліцензування та отримання документів дозвільного характеру;

- вдосконалення законодавства з питань здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, зокрема щодо підвищення рівня відповідальності посадових осіб відповідних органів;

- стимулювання активності суб'єктів МСП через розширення їх доступу до фінансово-кредитних ресурсів, зокрема шляхом надання часткової компенсації відсоткових ставок за кредитами, часткового відшкодування суб'єктам МСП лізингових, факторингових платежів та платежів за користування гарантіями, а також створення кредитно-гарантійної системи підтримки малого і середнього бізнесу.

Успішна реалізація намічених стратегічних заходів сприятиме процесам виходу малого і середнього підприємництва України на європейський рівень розвитку, поліпшенню бізнес-клімату, зміцненню позицій МСП у загальній структурі вітчизняної економіки, модернізації у сфері МСП, спрямованій на збільшення його внеску у соціально-економічний розвиток країни, підвищенню ефективності малого і середнього бізнесу, у тому числі збільшення його складової в обсягах вітчизняного промислового та сільськогосподарського виробництва, наповнення доходних частин державного та місцевих бюджетів.

2. Регіональні особливості перспективного розвитку підприємств малого і середнього бізнесу. З метою визначення перспектив розвитку підприємств малого і середнього бізнесу в Закарпатській області доцільно розробити прогноз розвитку факторів, які на нього впливають. Прогноз описує сферу і можливості, в рамках яких можуть бути сформульовані реальні завдання та цілі, виокремлює проблеми, які повинні стати об'єктом розробки в плані.

Узагальнення статистичної інформації [8] дало змогу розробити прогноз розвитку підприємств малого бізнесу за основними факторами впливу на основі екстраполяційного підходу (табл.1).

Дослідженням підтверджено, що за незмінної дії основних макроекономічних чинників та послідовної реалізації політики децентралізації владних повноважень обсяг продукції та послуг малого підприємництва до 2020 р. зросте порівняно з 2014 р. на 151,3 %. Позитивні тенденції спостерігаються у напрямі збільшення капітальних інвестицій та зовнішньоекономічної активності. За стабільності інших факторів, валовий регіональний продукт може зрости у 1,4 раза. Наведені тенденції свідчать про зростання ролі як великого, так малого та середнього бізнесу у розвитку регіону. Разом з тим, збільшення ділової активності сфери малого підприємництва є запорукою стабільного зростання валового регіонального продукту будь-якого регіону. При цьому прогнозується випереджаюче зростання обсягів експорту та уповільнююча тенденція щодо імпорту, що приведе у 2020 р. до позитивного сальдо зовнішньої торгівлі.

Чисельність економічно активного населення матиме стабільну тенденцію з урахуванням демографічних тенденцій останніх років.

Прогнозовані регіональні тенденції розвитку основних факторів підприємницької діяльності зображено на рис.1.

Таблиця 1

Прогнозування тенденцій основних факторів розвитку підприємств малого бізнесу регіону

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Прогнозований приріст 2020/2014 %
Обсяг реалізованої продукції малим бізнесом (робіт, послуг) у діючих цінах відповідних років, тис.грн	3954,2	3924,4	4361,8	4726,7	4974,6	5328,0	5981,6	151,3
Валовий регіональний продукт ВРП, млн грн.	28053,9	32597,5	41130,0	35868,3	35490,9	37728,7	39107,3	139,4
Чисельність економічно активного населення, тис. чол.	580,2	580,0	578,7	578,8	577,9	577,0	577,3	99,5
Капітальні інвестиції, млн грн.	3954,5	4090,9	4133,5	3973,0	4014,3	4207,9	4653,5	117,7
Обсяги експорту, млн дол.США	1818,6	1941,5	2141,6	2247,8	2340,0	2623,2	2991,6	164,5
Обсяги імпорту, млн дол. США	2758,5	2912,0	2906,4	2900,4	2900,0	2900,0	2922,6	105,9

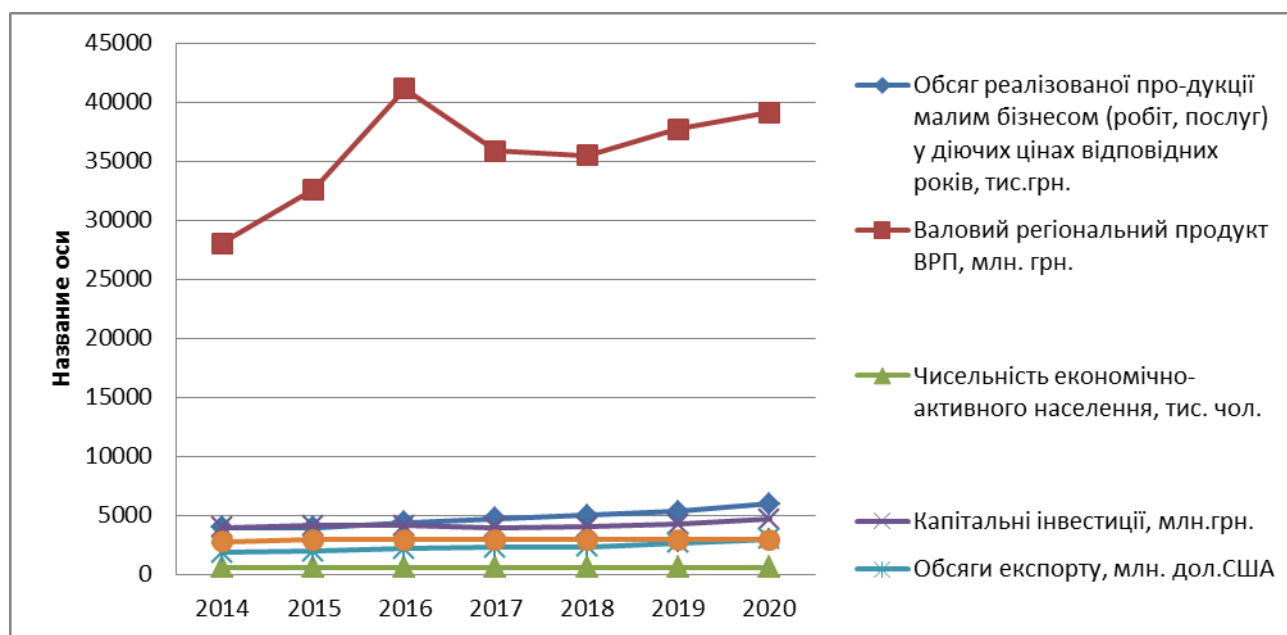

Рис.1. Прогнозовані регіональні тенденції розвитку основних факторів підприємницької діяльності

Слід відмітити, що недоліком методу екстраполяції є те, що прогнозовані події абстраговані від майбутніх екзогенних факторів впливу і ймовірність прогнозу зменшується із збільшенням економічної нестабільності та терміном прогнозування. Більш точний результат дає використання нормативного підходу до прогнозування, який у свою чергу вимагає чіткого визначення засобів реалізації завдання як за ресурсами, так і за виконавцями.

Процес забезпечення ефективного функціонування підприємств малого і середнього бізнесу супроводжується окремими негативними аспек-

тами, які стримують активізаційні процеси його перспективного розвитку. На основі узагальнення наукових джерел можна констатувати, що до таких аспектів відносяться, передусім [9, с. 29-34; 10, с. 95; 11, с. 28-29]:

- недосконалість та нестабільність законодавчої та нормативної бази, надмірний тиск державної регуляції, що не сприяє виходу нових підприємств на ринок і не стимулює розвиток їх діяльності;

- ускладненість процедури реєстрації і ліцензування діяльності суб'єктів підприємництва, що перешкоджає розвитку ділової активності;

- існування перешкод регулятивного характеру: обмежень з боку місцевих органів влади всіх рівнів на окремі види діяльності, укладення договорів поставки товарів певному колу споживачів, реалізацію продукції з одного регіону в інші, надання пільг або інших переваг у конкурентній боротьбі з іншими підприємцями, в наданні приміщень та ін.;

- проблема доступу до ресурсів, у першу чергу – до фінансових та високий рівень оподаткування, що демотивує суб'єктів господарювання малого та середнього підприємництва виходити з тіньової діяльності;

- відсутність дієвого механізму реалізації державної політики щодо підтримки малого бізнесу;

- недосконалість системи обліку та статистичної звітності малих підприємств;

- обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення;

- недосконалість системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємницької діяльності;

- відсутність стимулів для інвестицій;

- відсутність мережі бізнесового сервісу організацій (довідково-консультативних, навчальних тощо).

Аналіз та узагальнення стримуючих факторів розвитку малого підприємництва регіону дало змогу окреслити низку пріоритетних завдань щодо перспективного зростання, а саме:

- удосконалення законодавчої бази, яка сприятиме врегулюванню проблемних питань у сфері розвитку малого підприємництва і нормативно-правового забезпечення;

- спрощення процедури започаткування власної справи у сфері малого бізнесу та при необхідності – її закриття;

- сприяння та підтримка з боку місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування реалізації підприємницької діяльності;

- удосконалення податкового регулювання та формування спрощеної системи оподаткування;

- інформаційне забезпечення суб'єктів господарювання з метою володіння новітньою інформацією щодо ведення бізнесу;

- надання консультаційних послуг підприємцям-початківцям з метою їх швидкої адаптації у бізнес-середовищі;

- створення сприятливих умов для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій з метою підвищення привабливості малого бізнесу;

- розроблення та реалізація програм з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів у сфері підприємництва, в тому числі й можливості вивчення досвіду (стажування) за кордоном тощо.

Окрім конкретних заходів підтримки розвитку підприємств малого і середнього бізнесу

регіону, в перспективі доцільно окреслити і загальнонаукові та управлінські підходи щодо формування їх перспективного зростання, через призму регіонального аспекту. Для цього необхідно на основі чітко визначеної місії та стратегії розвитку регіону послідовно здійснити такі дії:

- провести аналіз економічних ресурсів та визначити резерви, що не задіяні у функціонуванні великого та середнього бізнесу;

- врахувати регіональні особливості економіко-соціального розвитку, традиції та ментальність населення;

- виокремити пріоритетні види діяльності для малого підприємництва;

- з використанням державного та регіонального регуляторного інструментарію створити сприятливі ринкові економічні умови для розвитку визначених видів діяльності;

- створити розгалужену виробничу та соціальну інфраструктуру регіону, в тому числі і для підтримки розвитку малого бізнесу;

- здійснювати інформаційну підтримку та популяризацію пріоритетних видів діяльності;

- проводити політику регіонального протекціонізму для захисту власного ринку товарів і послуг з метою імпортозаміщення;

- у разі необхідності, доцільно здійснювати цільову підтримку пріоритетних видів малого бізнесу в регіоні.

Отже, врахування і реалізація загальних заходів та регіональних особливостей розвитку дасть можливість стимулювання ролі підприємств малого і середнього бізнесу в регіоні на перспективу, сприятиме розв'язанню низки невирішених проблем і забезпечить можливість подальшого економічного зростання регіону.

Висновки. Дослідженням підтверджено, що з метою активізації розвитку підприємств малого і середнього бізнесу, необхідним є усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності; зменшення необґрунтованого втручання органів, що здійснюють контролюючі функції, у діяльність підприємців; сприяння у вирішенні питання про доведення розміру середньомісячної заробітної плати у сфері малого підприємництва до розміру середньомісячної заробітної плати працівників, зайнятих в економіці регіону; підвищення рівня знань суб'єктів підприємницької діяльності у сфері встановлення розмірів ставок фіксованого, єдиного податків та вартості торгових патентів тощо. Крім цього, зумовлюється необхідність освоєння власних та залучених коштів підприємців та підприємств малого і середнього бізнесу на розвиток виробництва; створення додаткових робочих місць, наповнення бюджету за рахунок ефективної їх діяльності; подальший розвиток сучасної інфраструктури та реалізація інноваційно-інвестиційних проектів.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний звіт про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва в Україні/Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. – Київ, 2014. – 40 с.
2. Підприємництво в Україні: проблеми становлення і розвитку/ М.І. Долішній, М.А. Козоріз, В.П. Мікловда, Л.С. Даниленко. – Ужгород: Карпати, 1997. – 363 с.
3. Регіонально-адміністративний менеджмент : навч. посібник під ред. д. філос.н., проф. В. Г. Воронкової. – К. : Видавничий дім «Професіонал», Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
4. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
5. Про прискорений перегляд регуляторних актів, прийнятих органами та посадовими особами місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : Закон України від 14.12.2010 № 2784-VI. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2784-17>
6. Закарпатський обласний центр зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dcz.gov.ua/zak/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=9A92397275C3D4A51C4152FB755C5E61?art_id=45471
7. Програма розвитку малого і середнього підприємництва в Закарпатській області на 2015-2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakarpattya.net.ua
8. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік /Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г.Д. Гринник. – Ужгород, 2015. – 495 с.
9. Малик І. П. Розвиток малого та середнього бізнесу в Україні /І.П. Малик, Г. А. Мохонько // Екон. вісн. Нац. техн. ун-ту України "КПІ" : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 9. – С. 29–34.
10. Злупко С.М. Підприємництво: основи, особливості, механізми: навч. посібник/ С.М. Злупко, О. В. Стефанишин, Л. А. Швайка. – Львів. – Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2000. – 370 с.
11. Худо В.В. Організаційно-економічний механізм розвитку підприємництва в сфері науки і наукового обслуговування. Автореф. канд. дис. /В.В. Худо. – Львів, 1995. – С. 28-29.

REFERENCES

1. Analitichnyy zvit pro stan i perspektyvy rozvytku maloho ta seredn'oho pidpryyemnytstva v Ukraini/Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan' rehulyatornoyi polityky ta rozvytku pidpryyemnytstva. – Kyiv, 2014. – 40 s.
2. Pidpryyemnytstvo v Ukraini: problemy stanovlennya i rozvytku/ [Dolishniy M.I., Kozoriz M.A., Miklovda V.P., Danylenko L.S.].–Uzhhorod: Karpaty, 1997.–363 s.
3. Regional'no-administrativnyy menedzhment : navch. posibnyk pid red. d. filos.n., prof. V. H. Voronkovoyi. – K.: Vydavnychyy dim "Profesional", Tsentr uchbovoyi literatury, 2010. – 352 s.
4. Pro zasady derzhavnoyi rehulyatornoyi polityky u sferi hospodars'koyi diyal'nosti: Zakon Ukrainy vid 11.09.2003 # 1160-IV// Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. – 2004. – # 9. – St. 79.
5. Pro pryskorenyy perehlyad rehulyatornykh aktiv, pryynyatykh orhanamy ta posadovymy osobamy mistsevoho samovryaduvannya [Elektronnyy resurs] : Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 # 2784-VI. – Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2784-17>
6. Zakarpat-s'kyy oblasnyy tsentr zaynyatosti [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.dcz.gov.ua/zak/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=9A92397275C3D4A51C4152FB755C5E61?art_id=45471
7. Prohrama rozvytku maloho i seredn'oho pidpryyemnytstva v Zakarpat-s'kiy oblasti na 2015-2016 roky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : zakarpattya.net.ua
8. Statystychnyy shchorichnyk Zakarpattya za 2014 rik/Holovne upravlinnya statystyky u Zakarpat-s'kiy oblasti; za red. H. D. Hrynyk. – Uzhhorod, 2015. – 495 s.
9. Malyk I. P. Rozvytok maloho ta seredn'oho biznesu v Ukraini /I. P. Malyk, H. A. Mokhon'ko// Ekon. visn. Nats. tekhn. un-tu Ukrainy "KPI" : zb. nauk. pr. – 2012. – Vyp. 9. – S. 29 – 34.
10. Zlupko S. M. Pidpryyemnytstvo: osnovy, osoblyvosti, mekhanizmy: navch. posibnyk/ S. M. Zlupko, O. V. Stefanyshyn, L. A. Shvayka. L'viv. – L'vivs'kyy natsional'nyy universytet im. Ivana Franka, 2000. – 370 s.
11. Khudo V. V. Orhanizatsiyno-ekonomichnyy mekhanizm rozvytku pidpryyemnytstva v sferi nauky i naukovooho obsluhovuvannya. Avt. ref. kand. dys./V. V. Khudo. L'viv, 1995. – S. 28-29.